

ВІСНОВОК

Приватного вищого навчального закладу Університету Короля Данила про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації Мельниковича Михайла Степановича на тему: «Парадигма взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення», підготовлену на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань «Право» за спеціальністю 081 «Право»; тема затверджена Вченовою радою Університету Короля Данила 25 жовтня 2018 р., протокол № 3.

Правові підстави проведення попередньої експертизи дисертації:

На підставі заяви здобувача – аспіранта Мельниковича Михайла Степановича (далі – здобувач), який виконав освітньо-наукову програму та підготував дисертацію на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 "Право" в Приватному вищому навчальному закладі Університеті Короля Данила (далі – Університет Короля Данила), на підставі абзацу третього пункту 14 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167, для проведення попередньої експертизи дисертації та підготовки висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації Вчена рада Університету Короля Данила своїм рішенням від 25.06.2020 р. призначила двох рецензентів – доктора юридичних наук, доцента, завідувача кафедри теорії та історії держави і права Університету Короля Данила Онищука Ігоря Ігоровича, і доктора юридичних наук, доцента, професора кафедри теорії та історії держави і права Університету Короля Данила Луцького Мирослава Івановича, та визначила структурний підрозділ, де проводитиметься попередня експертиза дисертації, – кафедру теорії та історії держави і права.

Фаховий семінар для апробації дисертації:

Здобувачем подано до кафедри дисертацію, висновок наукового керівника та академічну довідку про виконання відповідної освітньо-наукової програми.

На виконання абзацу п'ятого пункту 14 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету

Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167, завідувач кафедри теорії та історії держави і права – доктор юридичних наук, доцент Онищук І.І., який також є рецензентом по дисертації, організував та провів 17.07.2020 р. за участю рецензентів на базі кафедри фаховий семінар для апробації дисертації.

Витяг

з протоколу фахового семінару, проведеного на базі кафедри теорії та історії держави і права Університету Короля Данила від 17.07.2020 р.

Присутні:

Онищук Ігор Ігорович – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Університету Короля Данила (голова фахового семінару), рецензент по дисертації;

Луцький Мирослав Іванович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Університету Короля Данила, рецензент по дисертації;

Зварич Роман Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Університету Короля Данила (науковий керівник);

Луцький Андрій Іванович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Університету Короля Данила;

Короед Сергій Олександрович – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного права і процесу Університету Короля Данила;

Шутак Ілля Дмитрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Університету Короля Данила;

Луцький Роман Петрович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Університету Короля Данила;

Андрухів Олег Ігорович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Університету Короля Данила;

Гаврецька Марина Йосипівна – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права Університету Короля Данила;

Жукевич Ігор Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права і процесу Університету Короля Данила;

Репецький Сергій Петрович – кандидат юридичних наук, завідувач кафедри кримінального права і процесу Університету Короля Данила.

Порядок денний: Апробація дисертації аспіранта кафедри теорії та історії держави і права Університету Короля Данила Мельниковича Михайла Степановича на тему: «Парадигма взаємодії релігій, права та держави на сучасному етапі українського державотворення», підготовленої на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», з метою підготовки рецензентами висновку про її наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів.

Слухали: аспіранта кафедри теорії та історії держави і права Університету Короля Данила Мельниковича М.С. про результати виконаного ним дисертаційного дослідження. У своїй доповіді аспірант чітко обґрутував наукову та практичну актуальність обраної теми, визначив мету, ключові задачі, об'єкт, предмет і методи дослідження. Доповідач детально описав структуру

роботи та основні її положення, розкрив новизну, теоретичне та практичне значення представленої дисертації.

Дисертація присвячена комплексному теоретико-правовому дослідженю актуальної парадигми взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення.

На сьогоднішній день проблема правового забезпечення відносин української держави з релігійними організаціями об'єктивно є однією із ключових у вітчизняному державотворенні. В даному випадку, забезпечення дієвого механізму правового регулювання відносин між державою та релігійними організаціями здатне нейтралізувати сучасні ідеологічні, політичні й безпекові загрози, які гальмують процеси державотворення, штучно відкидаючи релігійний чинник у державному та суспільному становленні двома шляхами: через його надмірну політизацію або через його ігнорування, не визнання за ним важливості у процесах державного будівництва.

На даний час особливо важливим є визначення парадигми зазначеної взаємодії, де ключовими питаннями мають бути відносини між релігійними організаціями, державою та громадянським суспільством, оскільки вони мають динамічний характер, а вектори цієї взаємодії постійно змінюються та розвиваються під впливом соціально-правової дійсності та політично-ідеологічної кон'юнктури. Тому, для успішного вирішення питання про підвищення ефективності механізму правового регулювання, потрібно глибоко проникнути в суть взаємодії держави, права та релігії в контексті сучасного вітчизняного державотворення.

Дослідження виконане відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри теорії та історії держави і права Приватного вищого навчального закладу Університету Короля Данила за напрямами «Трансформація правової системи України в умовах розвитку правових систем сучасності (теоретико-правовий та історико-правовий аспекти)» (Державний реєстраційний номер 0116U002342) та «Закономірності розвитку і функціонування правової держави» (Державний реєстраційний номер 0111U006673).

Метою роботи є створення є сучасної загальнотеоретичної концепції взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення, а також розробка практичних рекомендацій її ефективної реалізації.

Об'єктом дослідження виступає релігія, держава і право як соціально-правові явища розвитку української держави.

Предметом дослідження є теоретико-правовий механізм взаємодії релігії-держави-права в контексті сучасного українського державотворення.

Методологією дослідження становить комплекс філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів наукового пізнання, зокрема: формально-логічний метод; методи аналізу та синтезу; метод порівняльного аналізу; системно-функціональний метод; нормативно-догматичний метод; методи діалектики та узагальнення.

Практичне значення полягає в тому, полягає в тому, що сформульовані в роботі положення, висновки та авторські пропозиції можуть бути використані у ході проведення подальших фундаментальних, загальнотеоретичних, галузевих і

прикладних досліджень з проблеми вивчення парадигмальної взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення.

Матеріали дисертації використовуються в навчальному процесі Університету Короля Данила при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Актуальні проблеми теорії держави і права», «Правова ідеологія»; в науково-дослідній та експертно-аналітичній роботі Науково-дослідного інституту імені академіка УАН І.М. Луцького; у правозастосовчій, правоосвітній та правовиховній діяльності Південно-Західного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Івано-Франківськ).

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертація є першим теоретико-правовим та науковим дослідженням, присвяченим парадигмальній взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення.

У дисертації надано ряд нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, що мають важливе теоретичне та практичне значення. Зокрема, встановлено необхідність трансформації правових механізмів зближення релігії та держави в умовах розвитку громадянського суспільства та постійного підвищення динаміки державотворчих процесів шляхом законодавчого забезпечення переходу від сепараційної до партнерсько-діалогічної моделі відносин держави та релігійних організацій. Обґрутовано необхідність удосконалення законодавчої бази вітчизняного законодавства з урахуванням ефективності альтернативних підходів у сфері модернізації правового становища людини і громадянина, а також необхідності вдосконалення механізму правового захисту людської гідності, послуговуючись методологією, закладеною у релігійній системі цінностей.

Основними науковими результатами роботи є такі положення:

1. Юридичне закріплення релігійних зasad у нормах Конституції України доводить факт взаємопроникнення релігійної та правової сфер суспільного буття. У тому, що світоглядний плюралізм та рівність усіх релігійних організацій перед законом закріплені у Конституції України вбачаємо належний правовий фундамент для функціонування ефективної моделі розвитку церковно-державних відносин, без імплементації якої, на наш погляд, не відбудуться якісні зрушенні на сучасному етапі українського державотворення. Наявність окремих статей у Конституції України, які гарантують передусім свободу совісті та свободу діяльності релігійних організацій засвідчує, на наш погляд, що український законодавець сприймає вільний розвиток релігії та релігійних організацій як реальну гарантію соціальної стабільності за умови недопущення прямого втручання держави у діяльність релігійних організацій.

Наявна в Україні конституційно-правова доктрина справедливо, з нашої точки зору, залишає за релігійними організаціями пріоритет формування аксіологічного виміру державної ідеології. Адже церква, як було аргументовано у дослідженні, здатна результативно впливати на підвищення рівня правосвідомості українського суспільства шляхом формування ціннісних еталонів сприйняття дійсності, що зважаючи на чималий історичний досвід, стало невідчужуваною детермінантою ментальності української нації. Однак при цьому наявний у нашій державі стан міжконфесійних та церковно-державних відносин,

а також об'єктивно важливі зміни цього стану та пошуки оптимальних моделей його організації засвідчують необхідність внесення змін до Конституції України в частині регулювання саме цих відносин, які б відповідали сучасним цивілізаційно-правовим викликам.

2. Специфіка відображення релігійних зasad в українському законодавстві виявляється на підставі здійсненого нами аналізу у тому, що належне публічно-правове регулювання у релігійній сфері забезпечує з одного боку додержання релігійних прав і свобод людини і громадянина, а з іншого – сприяє розбудові та функціонуванню інститутів громадянського суспільства, до яких ми відносимо усі без винятку релігійні організації. Завдяки пошуку оптимальних механізмів публічно-правового регулювання, держава гарантує можливості вільного та безперешкодного релігійного розвитку людини та громадянина шляхом правової регламентації відносин з релігійними організаціями на умовах партнерської співпраці та діалогу, закріплюючи це у національному законодавстві. Постійне вдосконалення на сучасному етапі українського державотворення механізму публічно-правового регулювання забезпечує можливість залучення в українське законодавство релігійних норм, які набуваючи належної правової форми, мають потенціал стати правовими цінностями та принципами, що дозволяє сформувати у юридичний площині й відповідним чином укорінити у суспільно-правовій свідомості морально-етичні ідеали справедливості, гуманізму свободи, що є фундаментом переважної більшості релігій. У контексті підвищення рівня правової свідомості громадян України релігійні засади світосприйняття здатні впливати на процеси гуманізації держави і права, що дозволяє постійно підвищувати рівень ефективності правового регулювання і забезпечувати соціальну стабільність та цілісність української держави.

3. Місце релігійних зasad у процесах приватноправового регулювання у дослідженні було розкрито шляхом релігійно-правового синтезу оціночних правових категорій совісті та моралі, в основі формування яких лежать переважно релігійні норми. На підставі цього нами доведено, що суспільна мораль, яка сформувалась у першу чергу завдяки християнським етичним приписам виконує функції додаткового регулятора суспільних відносин та водночас виступає аксіологічним критерієм юридично вагомих дій. Відтак, саме синтез моральних і релігійних світоглядних засад дозволяє здійснити різнопланове правове трактування поняття свободи совісті через залучення різних галузей приватного права України.

Завдяки приватноправовому регулюванню відбувається нормативна комунікація як специфічний різновид інтерсуб'єктивної, комунікативної діяльності віруючих та інших суб'єктів релігійних відносин, результати якої об'єктивуються у соціальних, політичних, правових та релігійних інститутах.

4. Вплив релігійних зasad на державотворчі процеси та державну політику України перманентно здійснюється через формат державно-церковних відносин, які охоплюють досить великий і складний спектр інституційних та неінституційних зв'язків, що виникають між державою і релігійними організаціями. Утвердження в незалежній Україні нових політичних, правових, соціальних, духовних реалій, подолання законодавчо закріплених раніше «єдино правильних» соціалістичних, атеїстичних цінностей та орієнтирів, по-перше, дало

змогу за порівняно короткий проміжок часу створити політико-правові умови для більш повної реалізації свободи совісті, зокрема релігійної свободи, які відкрили для релігійних інститутів можливості активно впливати на українське суспільство; по-друге, сприяло становленню релігійного плюралізму та поліконфесійності держави; по-третє, дало змогу визначити й оцінити реальне місце релігії у вітчизняному соціумі, що за всієї своєї консервативності пережила в історії чимало чужих державних устроїв, урядів та ідеологій. Її вплив на значну частину сучасного суспільства продовжує бути стабільно високим.

5. Зважаючи на те, що цивілізаційні виклики, які стоять перед українською державою постійно трансформуються, різного виду загрози мають гібридний характер, процес реалізації сучасного типу церковної політики держави та як наслідок створення ефективної моделі державно-церковних відносин об'єктивно зазнає постійних змін. Зокрема сепараційна модель відносин держави і церкви, що була створена після здобуття Україною незалежності, у наш час потребує системної трансформації, оскільки держава знаходиться в умовах воєнного конфлікту та потребує для його вирішення у тому числі й допомоги церкви шляхом створення за сприяння структур Міністерства оборони України ефективного інституту військового капеланства. Головним наслідком зазначених трансформацій є пошук більш якісної моделі церковно-державних відносин, для створення якої необхідні зміни у першу чергу до Конституції України. Такі зміни покликані реалізувати нову стратегічну модель партнерської взаємодії церкви та держави у межах чинного законодавства зокрема шляхом залучення механізму двохсторонніх договорів між державою і церквою, передусім, як було зазначено, у сфері військового капеланства. Через такі договори, на наш погляд, можна з одного боку визначити головні пріоритети та межі державно-церковного партнерства, а з іншого встановити відповідальність цих двох інститутів за світоглядно ідеологічну політику держави. За таких умов релігійні організації отримують змогу виступати реалами гарантами моральних устримлінь суспільства, у такий спосіб беручи на себе відповідальність за творення аксіологічної складової державної ідеології, незважаючи при цьому на власну конфесійну принадлежність.

Встановлено, що основними складовими комплексного механізму імплементації державної політики у сфері релігії є політичний та правовий а також організаційний, і саме синтез цих компонентів забезпечує належну реалізацію державних рішень у сфері релігії, спрямованих на досягнення мети державної політики у релігійній сфері суспільного життя. Здійснений в роботі аналіз показав, що українське законодавство втілює у своїх нормах питання релігійної освіти, альтернативної (невійськової служби), тощо.

6. В умовах розвитку громадянського суспільства і підвищення динаміки державотворчих процесів правові засади зближення релігії та держави полягають у налагодженні політично-правового механізму взаємовигідного впливу на суспільство. Держава має визнавати повну автономію релігійної інституції, окрім тих питань, в яких вона може навести суттєві підстави для того, щоб запропонувати свою модель регулювання.

Принцип інституційної диференціації як необхідної у сучасних умовах правової засади зближення релігії та держави проявляється у таких вимогах:

рівність всіх релігій, відсутність переваг однієї або декількох релігій перед іншими; релігійні організації не виконують функції державних органів; світський характер державної служби; світський характер державної (комунальної) освіти; заборона на здійснення державної фінансової підтримки релігійних організацій; діяльність органів державної влади і органів місцевого самоврядування не супроводжується публічними релігійними обрядами; держава, її органи і посадові особи не контролюють ставлення своїх громадян до релігії й не враховують релігійну приналежність конкретних громадян; релігійні об'єднання не втручаються у державні справи.

7. У процесі дослідження стану та перспектив розвитку релігійних норм як джерела права в Україні нами аргументовано, що система релігійних норм у правовій системі має двоєдину природу: з одного боку, християнські норми вирізняються своїми індивідуальними особливостями, а з іншого – ці особливості набувають специфічних ознак у результаті впливу на них всіх елементів правової системи та системи загалом. Особливості релігійних норм, а також специфіка їхнього впливу визнаються чинниками виникнення і розвитку правової системи, що пояснюють та розкривають природу власне самої правової системи.

Виокремлюючи конкретні перспективи розвитку релігійної доктрини та релігійних норм як джерела права в Україні, у контексті визначення еволюційного руху правової системи в цілому та розвитку правової науки, слід класифікувати їх за наступними стратегічними напрямами: по-перше, санкціонування державою релігійних норм; по-друге, можливість релігійного сприяння розвитку нових правових норм. Санкціонування релігійних норм відбувається у двох напрямах: перенесення у правову дійсність норм, що безпосередньо врегульовують суспільні відносини, та санкціонування загальних зasad, основ, принципів, які об'єднують окремі норми в єдину систему. Норми релігійного права пропонується поділяти на такі, що закріплені у сакральних текстах, та корпоративні норми релігійних громад або церков. На певних історичних етапах та у певних правових системах ці норми набувають правового характеру, що пояснюється невідокремленістю права і політики від релігії. Пряма форма релігійного впливу найбільш пошиrena у процесах публічно-правового регулювання. З розвитком процесу секуляризації права і політики обсяг санкціонування релігійних норм зменшується, релігійний вплив набуває переважно опосередкованих форм, що і зумовлює, як показано у дослідженні, необхідність пошуку нових перспективних напрямів релігійно-державної співпраці, які б уможливили продовження процесу санкціонування правом релігійної доктрини та релігійних норм.

8. Аналізуючи перспективи розширення форм взаємодії держави та релігійних організацій в Україні за період незалежності, було досягнуто певних результатів, які дали змогу сформувати нові перспективи щодо вдосконалення парадигми відносин між державою та релігійними організаціями. Зокрема, запропоновано уточнити характер правового регулювання міжконфесійних відносин шляхом імплементації в законодавство України стандартів забезпечення релігійних прав та свобод людини і громадянина стосовно реалізації ними права переходу від однієї конфесії до іншої; удосконалити систему юридичних гарантій щодо узбереження процесу міжконфесійних відносин та недопущення

міжконфесійної ворожнечі; запровадити міжконфесійний діалог за посередництвом органів державної влади або інститутів громадянського суспільства; забезпечити процес імплементації принципу міжконфесійної толерантності та єдності в аксіологічний вимір суспільної свідомості. Системний аналіз форм взаємодії держави та релігійних організацій дав змогу дійти висновку, що сучасними трендами в державному регулюванні означених форм є такі: розширення державних гарантій реалізації релігійних прав та свобод людини і громадянина через створення умов для міжконфесійної багатогранності; недопущення ворожнечі за конфесійними та релігійними ознаками; уникнення негативних наслідків розвитку міжконфесійних відносин для потреб національної безпеки. Встановлено, що досвід української правотворчості спрямовується на закріплення обов'язку для державних інституцій більше уваги приділяти практичному регулюванню міжконфесійних відносин у межах, встановлених українським законодавством. Досліджуючи зміст практики державного регулювання релігійних та міжконфесійних відносин в Україні, нами доведено необхідність побудови ефективної парадигми взаємодії релігії права і держави на основі поєднання елементів різних наявних моделей.

9. Виокремлення альтернативних підходів до узгодження теологічних та світських зasad у сфері модернізації правового становища людини і громадянина, дало можливість довести необхідність впровадження та належного юридичного оформлення комплексної державної політики з метою більш ефективної реалізації прав і свобод громадян.

Перспективними відтак є онтологічний і телеологічний підходи в узгодженні теологічної та світської правових парадигм, з метою модернізації правового становища людини і громадянина, адже з їх допомогою виявляється, що сутність прав людини є, власне, предметом її онтології. Саме онтологія дозволяє дати відповідь на питання співвідношення ідеального за своєю суттю суб'єктивного усвідомлення прав і свобод людини, яке ґрунтуються на критерії справедливості, з їх матеріальним буттям – нормативною імплементацією і практичною реалізацією.

Після закінчення доповіді здобувачеві присутніми були поставлені наступні питання:

Запитання доктора юридичних наук, професора Шутака І.Д.: У тексті дисертації наголошується на конституційно-правових гарантіях організаційно-правового характеру, які спрямовані на забезпечення реалізації, охорону і захист прав людини в релігійній сфері. Скажіть будь-ласка, в чому полягає їх сутність та механізм реалізації?

Відповідь здобувача: Забезпечення прав людини на свободу світогляду та віросповідання здійснюється як за допомогою нормативно-правових гарантій, так і шляхом застосування організаційно-правових гарантій. Тут важливим є положення про те, що судові органи мають право вирішувати справи в релігійній та інших сферах як на підставі Конституції України та інших актів законодавства України, так і на підставі міжнародних договорів. При цьому у разі відсутності закону, що регулює спірні відносини, суд має право застосувати закон, який регулює подібні відносини, а за відсутності останнього – виходити із загальних засад та змісту законодавства України. Водночас держава захищає права і законні

інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству, й у першу чергу Основному Закону.

Запитання доктора юридичних наук, доцента Онищука І.І. (рецензент по дисертації): У підрозділі 1.2. Ви зазначаєте про використання релігійних норм у регулюванні суспільних відносин. Обґрунтуйте свою точку зору.

Відповідь здобувача: Процес адекватного регулювання суспільних відносин між людьми здійснюється як правом, так і релігією. Закріплення прав і свобод людини, їх змісту та обсягу в основних нормативних актах є одним з основних напрямів демократичного суспільства, адже відповідно до Конституції України людина є найвищою соціальною цінністю. І для права - це основне його призначення. Проте, крім правового регулювання суспільних відносин, провідні релігії також створюють власні соціальні доктрини чи концепції, зокрема стосовно прав людини. Регулювання суспільних відносин на законодавчому рівні здійснюється постійно. Релігійні організації також постійно приймають різні нормативні документи, які є відносно обов'язковими для людей, що сповідують ту чи іншу релігію. Саме тому, релігійні норми займають важливе місце у системі регулювання суспільних відносин.

Запитання доктора юридичних наук, доцента Луцького А.І.: У своєму дослідженні Ви зазначаєте, що свобода совісті проявляється в контексті духовного буття людини. Обґрунтуйте таке твердження.

Відповідь здобувача: Свобода совісті охоплює широке поле свого вияву, в тому числі і в контексті духовного буття людини. Це передусім свобода самовизначення та самореалізації в системі конкретних культурних світоглядних (зокрема й релігійних та атеїстичних) координат. Це свобода вибору, дотримання будь-яких світоглядних, етичних, релігійних доктрин, політичних, філософських вчень або зміни їх. Це, зрештою, і свобода думки людини у світоглядній площині її вибору.

Запитання доктора юридичних наук, доцента Луцького Р.П.: В роботі аналізуються релігійних правовідносин. В чому полягає їхня особливість у порівнянні з іншими видами суспільних відносин?

Відповідь здобувача: Релігійні правовідносини, врегульовані релігійними нормами, є саме поведінкою учасників релігійних суспільних відносин. Релігійні правовідносини, як різновид суспільних, існують паралельно з іншими видами (політичними, правовими, культурними тощо) та характеризується наступними особливостями: вони реальні, походять від релігійно-нормативних текстів, які приписують необхідність виникнення таких відносин; визначають та узгоджують поведінку суб'єктів таких відносин; пов'язані з релігійною поведінкою суб'єктів; учасники релігійних правовідносин наділені повноваженнями вимагати дотримання та виконання приписів релігійних норм (віруючими, кліром, священнослужителями, державою, Церквою й іншими релігійними організаціями чи громадами).

Запитання доктора юридичних наук, доцента Короєда С.О.: Розглядаючи в дослідженні місце релігійних зasad в приватному праві України, необхідно вести мову про цивільно-правову галузь. Розкрийте сутність та особливості цього явища.

Відповідь здобувача: На даний час Релігійні норми можна розглядати як елементи культурної спадщини, що зберігаються в суспільстві, визначають і закріплюють соціальні цінності та певну поведінку суб'єктів протягом тривалого часу. Перш за все, специфіка цивільно-правової галузі полягає в верховенстві диспозитивності. Правове регулювання у галузях цивільного права засноване на принципі «дозволено все, що прямо не заборонено законом». Багато дослідників бачать у цьому причину численного використання оціночних категорій у цивільному законодавстві. Однак, з цим не можна погодитися. Оціночні категорії, в основі формування яких лежать переважно релігійні засади, відомі всім правовим системам. Їх вміст у різні періоди часу зазнає змін, але на всіх етапах розвитку суспільства вони залишилися невід'ємною частиною правової культури.

Після відповідей здобувача на запитання, слово для висновку було надано науковому керівнику – доктору юридичних наук, доценту, професору кафедри теорії та історії держави та права Університету Короля Данила Зваричу Роману Васильовичу, який зазначив, що в процесі роботи над дисертациєю автор продемонстрував глибокі знання з теорії та історії держави і права, творчі здібності, володіння сучасними методами проведення наукових досліджень. Наведене свідчить про високий науковий рівень Мельниковича М.С., вміння аналізувати, систематизувати і узагальнювати теоретичні та практичні матеріали дослідження.

Автору притаманна висока відповідальність, професіоналізм, сумлінне відношення до роботи. Усі зауваження наукового керівника Мельникович М.С. брав до уваги та ефективно виконував.

Дисертант зарекомендував себе як людина з науковим мисленням, небайдужа, досвідчена та заінтересована у подальшому формуванні законодавства, правової системи України щодо взаємодії прав, держави і релігії у вдосконаленні оптимальних методів правового регулювання. Це перш за все важливо у контексті сучасного реформування української правової системи з метою створення такої парадигми на сучасному етапі українського державотворення, яка може суттєво вплинути на розв'язання ключових суспільно-політичних проблем українського державотворення, оскільки вона є одним із ключових елементів налагодження партнерської моделі взаємовигідних відносин між релігійними організаціями, державою та суспільством.

Подані в дисертації результати дослідження є актуальними, мають теоретичну і практичну цінність, робота виконана на належному науковому рівні. Отримані висновки підтверджують, що вихідна методологія дисертації вірна, всі поставлені завдання виконано, мету досягнуто. Опубліковані наукові праці містять основні положення і результати проведеного дослідження. Роботу оформлено відповідно до встановлених вимог.

За складом наукової новизни, рівнем обґрунтованості та достовірності одержаних результатів, їх теоретичною і практичною цінністю дисертація Мельниковича Михайла Степановича на тему: «Парадигма взаємодії релігії,

права та держави на сучасному етапі українського державотворення» відповідає вимогам пунктів 10, 11 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167, і може бути рекомендована для подальшого розгляду і захисту у спеціалізованій вченій раді.

В обговоренні дисертаційного дослідження взяли участь:

Доктор юридичних наук, професор Шутак І.Д. відзначив, що дисертантом вперше встановлено необхідність трансформації правових механізмів зближення релігії та держави в умовах розвитку громадянського суспільства та постійного підвищення динаміки державотворчих процесів шляхом законодавчого забезпечення переходу від сепараційної до партнерсько-діалогічної моделі відносин держави та релігійних організацій. Наукове значення результатів дослідження, визначається конкретним внеском дисертанта у розв'язання актуального наукового завдання щодо обґрунтування загальної моделі взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення, а також розробкою практичних рекомендацій для її ефективної реалізації. Як доводиться у дослідженні, забезпечення дієвого механізму правового регулювання відносин між державою та релігійними організаціями здатне нейтралізувати сучасні ідеологічні, політичні й безпекові загрози, які гальмують процеси державотворення, штучно відкидаючи релігійний чинник у державному та суспільному становленні двома шляхами: через його надмірну політизацію або через його ігнорування, не визнання за ним важливості у процесах державного будівництва.

Доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Андрухів О.І. відмітив, що у дисертаційному дослідженні Мельниковича М.С. на високому рівні проведений аналіз особливостей взаємодії релігії, права та держави в контексті сучасного державотворчого процесу в Україні. Новизна дисертації виявляється як у самому підході до досліджуваних проблем, так і у запропонованому способі розв'язання конкретних питань теми. Характеризуючи наукову новизну дослідження слід зазначити, що дисертація є першим теоретико-правовим та науковим дослідженням, присвяченим парадигмальній взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення.

У результаті здійсненого дослідження сформульовано низку положень та висновків, запропонованих особисто здобувачем, найбільш значущих із яких є актуальну науковою проблемою, а запропоновані у ній висновки дозволять подолати цілий ряд прогалин в українській теоретико-правовій науці та по новому підійти до взаємин релігії, права та держави. З огляду на зазначене, робота може рекомендована для проведення її попередньої експертизи та подальшого захисту у спеціалізованій вченій раді.

Також відмітив про актуальність обраної теми дисертаційного дослідження. Наукові положення, висновки і рекомендації, сформульовані в дисертації, відповідають вимогам до такого виду досліджень. Високий рівень обґрунтованості наукових положень, висновків, рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх вірогідність забезпечені: професійним вирішенням автором низки

наукових завдань, що сприяло реалізації поставленої мети дослідження, та адекватністю структурно-логічної схеми дослідження визначеній меті: кожен наступний розділ чи підрозділ органічно пов'язаний з попереднім і доповнює його; використанням широкої джерельної бази за темою дисертації (спісок використаної літератури дорівнює 231 одиниця); достатньою географією та кількістю напрямів в апробації отриманих результатів на науково-практичних конференціях. У цілому дисертація Мельниковича М.С. на тему: «Парадигма взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення» виконана на високому науковому рівні, є самостійним завершеним науковим дослідженням та відповідає вимогам, передбаченим Порядком проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167, і робота може бути рекомендована для проведення її попередньої експертизи та подальшого захисту у спеціалізованій вченій раді.

Кандидат юридичних наук, доцент Репецький С.П. наголосив на тому, що матеріали дисертації свідчать про те, що аспірант приділив достатньо уваги теоретико-правовим особливостям взаємовпливу релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення, що раніше не мали достатньої уваги правників. Дисертація Мельниковича М.С. є цілком самостійним науковим дослідженням, яке за актуальністю, ступенем новизни й внеском у науку теорії держави та права та повністю відповідає вимогам Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167. Як результат, робота може бути рекомендована для проведення її попередньої експертизи та подальшого захисту у спеціалізованій вченій раді.

Узагальнюючи висловлені в процесі обговорення дисертації думки, головуючий фахового семінару, доктор юридичних наук, доцент Онищук І.І. наголосив на тому, що в дисертації сформульовано й обґрунтовано висновки та пропозиції, які сприятимуть вдосконаленню розуміння змісту взаємодії релігії, права та держави на процесі сучасного українського державотворення і його втіленню в сучасну юридичну науку. Голова також підкреслив, що здобувач усунув і врахував всі зауваження та побажання, що були висловлені в дисертації під час попередніх обговорень роботи на кафедрі. Дисертація готова до захисту.

Присутні на фаховому семінарі науковці одноголосно запропонували: визнати дисертацію Мельниковича М.С. завершеною теоретично та практично-значимою науковою роботою, що містить висновки, які сприяють вирішенню нагальної наукової проблеми та є суттєвим внеском у розвиток науки теорії держави та права, і яка може бути рекомендована для захисту у спеціалізованій вченій раді.

Висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації:

На виконання абзацу шостого пункту 14 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167, рецензенти, розглянувши дисертацію та наукові публікації, у яких висвітлені основні наукові результати

дисертації, а також за результатами фахового семінару, підготували і одноголосно схвалили такий висновок:

ВИСНОВОК
щодо дисертації Мельниковича Михайла Степановича на тему:
«Парадигма взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі
українського державотворення» на здобуття ступеня доктора філософії з
галузі знань «Право» за спеціальністю 081 «Право»

Актуальність теми дисертації Мельниковича М.С. зумовлена необхідністю визначення оптимальної парадигми співпраці між державою та релігійними організаціями, яка об'єктивно є однією із ключових на сучасному етапі українського державотворення, адже саме ефективна співпраця зазначених інститутів шляхом імплементації релігійно-правових норм у суспільно-політичний простір покликана реалізувати загальнозначущі цілі системи суспільних відносин, при цьому спрямовуючи та систематизуючи стратегічні напрями взаємодії між державою, релігією та громадянським суспільством, що дозволить дати теоретичну і прикладну інтерпретацію широкого спектру питань юридичної теорії та практики, а тому об'єктивно має належати до числа її основних напрямків. Зважаючи на те, що у даний час суспільство знаходиться на перехідному етапі переосмислення багатьох цінностей про закономірності розвитку соціального життя, надзвичайно важливо відшукати новий змістовний фундамент, в межах якого буде зрозуміла сьогоднішня реальність та практика втілення механізму правового регулювання. Разом з тим, питання парадигмальної взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення є малодослідженим в українській юридичній науці та не виступало предметом окремого комплексного монографічного чи дисертаційного дослідження. Все це визначає актуальність теми дисертації, її наукову і практичну значущість.

Крім того, ця взаємодія безумовно має динамічний характер, вона постійно змінюється та розвивається; під впливом суспільно-політичної дійсності державно-релігійна співпраця набуває специфічних рис, що потребують наукової верифікації.

Наукове завдання, за розв'язання якого здобувач заслуговує присудження наукового ступеня, полягає в тому, що вперше у вітчизняній науці теорії держави і права здійснено комплексне дослідження, присвячене парадигмальній взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення.

На основі проведеного дослідження сформульовано низку нових наукових положень; *найсуттєвішими науковими результатами, які одержав здобувач особисто та які характеризуються достовірністю та науковою новизною, є такі:*

– дисертантом встановлено та обґрунтовано необхідність трансформації правових механізмів зближення релігії та держави в умовах розвитку громадянського суспільства та постійного підвищення динаміки державотворчих

процесів шляхом законодавчого забезпечення переходу від сепараційної до партнерсько-діалогічної моделі відносин держави та релігійних організацій;

– автором запропоновано нові форми необхідності удосконалення законодавчої бази вітчизняного законодавства з урахуванням ефективності альтернативних підходів у сфері модернізації правового статусу людини і громадянина, а також необхідності удосконалення механізму правового захисту людської гідності, послуговуючись методологією, закладеною у релігійній системі цінностей;

– автором розвинуто науково-теоретичні підходи щодо розуміння впливу релігійних засад на державотворчі процеси та державну правову політику України у контексті створення ефективної моделі відносин держави і релігійних організацій, відкритої до динамічних трансформацій;

– дисертантом посилено аргументацію щодо необхідності удосконалення механізму юридичного закріплення релігійних засад у нормах Конституції України за умови дотримання принципів світоглядного плюралізму і водночас визнання за релігійними інституціями пріоритетного права на формування аксіологічної складової державної ідеології;

– здобувачем удосконалено ідею про трактування правових зasad зближення релігії та держави в умовах розвитку громадянського суспільства, яке може відбутися за умови ефективної імплементації у цей процес принципу інституційної диференціації;

– автором аргументовано положення про доцільність удосконалення механізмів усвідомлення релігійної доктрини та релігійних норм як джерела права в Україні, а саме визнання специфічного впливу релігійних норм на процеси виникнення і розвитку правової системи України;

– дисертантом запропоновані нові теоретико-правові підходи щодо форм взаємодії держави та релігійних організацій в Україні через впровадження в українське законодавство європейських стандартів забезпечення релігійних прав і свобод, згідно з потребами суспільства в цілому та юридичної практики зокрема.

Значення наукових результатів для теорії і практики та рекомендації щодо використання. Сформульовані в роботі положення, висновки та авторські пропозиції можуть бути використані у ході проведення подальших фундаментальних, загальнотеоретичних, галузевих і прикладних досліджень з проблеми вивчення парадигмальної взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення.

Матеріали дисертації можуть бути використані: в навчальному процесі Університету Короля Данила при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Актуальні проблеми теорії держави і права», «Правова ідеологія»; в науково-дослідній та експертно-аналітичній роботі Науково-дослідного інституту імені академіка УАН І.М. Луцького; у правозастосовчій, правоосвітній та правовиховній діяльності – під час застосування та реалізації норм права органами державної влади. Крім того, обґрутовані в роботі положення, висновки та рекомендації можуть бути використані для забезпечення адаптація українського законодавства до міжнародних норм і стандартів у сфері удосконалення механізму правового регулювання.

Достовірність і обґрунтованість наукових положень, висновків та рекомендацій забезпечується:

- комплексним застосуванням загальнонаукових та спеціальних методів пізнання для аналізу і характеристики наукових праць, присвячених теоретико-правовим аспектам взаємодії релігії, права і держави;
- застосуванням методологічних принципів об'єктивності, науковості, неупередженості аналізу та критичного осмислення досліджуваного матеріалу;
- аргументованою науковою полемікою з іншими вченими в тексті дисертації;
- застосуванням знань суміжних наук (конституційного права, філософії права, політології, філософії, логіки, соціології тощо);
- використанням норм чинного законодавства України, а також офіційних аналітичних і статистичних матеріалів, довідкових видань та юридичної публіцистики;
- послідовністю та логікою викладення матеріалу, його аргументованістю;
- відповідністю висновків роботи і отриманих результатів поставленим завданням та доведенням сформульованих пропозицій до рівня їх можливого використання у практиці;
- рівнем репрезентативності емпіричного матеріалу.

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана Мельниковичем М.С. самостійно. Усі сформульовані положення та висновки є результатом особистих досліджень дисертанта. Використані в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріplення ідей здобувача або відповідної наукової полеміки.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Приватного вищого навчального закладу Університету Короля Данила, де було виконано дисертацію, а також оприлюднені на трьох конференціях і наукових семінарах, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації» (м. Київ, 9–10 березня 2018 р.); Міжнародній науково-практичної конференції «Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права» (м. Львів, 15–16 березня 2019 р.); Proceedings of articles the international scientific conference. Czech Republic, Karlovy Vary – Ukraine: «ADVANCES OF SCIENCE» (Kyiv, 8 February 2019).

Публікації. Основні положення та результати дисертації повно висвітлені в 7 наукових публікаціях, з яких 3 статті опубліковані в наукових фахових виданнях України, 1 у науковому періодичному виданні держави країн Європейського Союзу (Словацької Республіки), та 3 тези доповідей, оприлюднених у збірниках матеріалів конференцій. Публікації відповідають вимогам Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167. Наукові результати в опублікованих наукових працях не повторюються. *Всі представлені наукові публікації здобувача зараховуються за темою дисертації, а саме:*

1. Мельникович М.С. Роль релігії у формуванні державної політики України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2018. Випуск 50. Т. 4. С. 134–139.
2. Мельникович М.С. Релігійні основи системи законодавства України. Юридична наука. 2019. Випуск 5. С. 88–94.
3. Мельникович М.С. Втілення релігійних зasad на рівні публічно-правового регулювання суспільних відносин в Україні. Юридична наука. 2019. Випуск 4. С. 111–117.
4. Мельникович М.С. Конституційно-правові засади державно-церковних відносин в Україні. Visegrad journal on human rights. 2020. Випуск 2, частина 2. С. 91–96 (Словачька Республіка).
5. Мельникович М.С. Право і релігія як об'єктивні регулятори поведінки індивідів у суспільних відносинах. Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 9–10 березня 2018 р. К.: Центр правових наукових досліджень, 2018. С. 70–72.
6. Мельникович М.С. Сучасна концепція державно-церковних відносин в Україні. Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 15–16 березня 2019 р. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 56–59.
7. Мельникович М.С. Роль президента України в системі адміністрування виконавчої влади. ADVANCES OF SCIENCE: Proceedings of articles the international scientific conference. Czech Republic, Karlovy Vary – Ukraine, Kyiv, 8 February 2019. С. 72–77.

Оцінка мови і стилю дисертації. Дисертація написана науковим стилем, українською мовою. Наукові положення, висновки та рекомендації викладені стисло, точно, ясно та просто, що забезпечує легкість і доступність їх сприйняття.

Відповідність дисертації встановленим вимогам і визначеній спеціальності. Форма і зміст дисертації та анотації відповідають вимогам, що висуваються вимогами Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167, та Вимогам до оформлення дисертацій, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 № 40.

Предмет дослідження визначений у межах науки теорії держави та права.

Дисертація є самостійною, цілісною, завершеною, кваліфікованою працею, в якій містяться висунуті здобувачем науково обґрунтовані теоретичні та практичні результати й наукові положення, що характеризуються єдністю змісту, вирішують конкретне наукове завдання і свідчать про особистий внесок здобувача в юридичну науку.

Анотація дисертації є узагальненим коротким викладом її основного змісту. В анотації стисло представлені основні результати дослідження із зазначенням наукової новизни та практичного значення, що дає повне уявлення про виконану здобувачем роботу.

Обсяг дисертації та анотації, а також зміст роботи відповідає встановленим вимогам Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора

філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167, та Вимогам до оформлення дисертацій, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 № 40.

Висновок:

1. Дисертація Мельниковича Михайла Степановича на тему: «Парадигма взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення», яка підготовлена на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», є кваліфікаційною науковою працею, виконаною здобувачем особисто, яка містить наукові положення, нові науково обґрунтовані теоретичні та практичні результати проведених здобувачем досліджень, що мають істотне значення для знань в галузі права, а також свідчить про особистий внесок здобувача в юридичну науку та характеризується єдністю змісту.

2. Констатувати, що за актуальністю, ступенем наукової новизни, обґрунтованістю, науковою та практичною цінністю здобутих результатів дисертація Мельниковича Михайла Степановича на тему: «Парадигма взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення», яка підготовлена на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право», відповідає вимогам пунктів 10, 11 Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 р. № 167, та Вимогам до оформлення дисертацій, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 № 40.

3. Рекомендувати дисертацію Мельниковича Михайла Степановича на тему: «Парадигма взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення» до захисту у спеціалізованій вченій раді на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Рецензент –

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та
історії держави і права
Університету Короля Данила

Онищук І.І.

Рецензент –

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та
історії держави і права
Університету Короля Данила

Луцький М.І.